

بررسی اجزاء کالبدی مسکن سنتی دزفول

مهسا تنورساز*^۱، محسن تابان^۲

^۱ دانشجوی کارشناسی ارشد، گروه معماری، واحد علوم و تحقیقات خوزستان، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران.

پست الکترونیکی: mtanoorsaz_art@yahoo.com

^۲ محسن، تابان، استادیار، گروه معماری و شهرسازی، دانشگاه صنعتی جندی شاپور، دزفول، ایران.

پست الکترونیکی: Mhsntaban@yahoo.com

چکیده

الگوی مسکن هر شهر متناسب با نوع فرهنگ و آداب و رسوم ساکنین همان شهر که شیوه زندگی آنها را به نمایش می‌گذارد شکل گرفته است، و به عنوان مبانی شکل‌گیری معماری مسکن بومی عمل می‌کند. دزفول شهری با پیشینه تاریخی غنی، در اقلیم گرم و نیمه‌مرطوب استقرار یافته است. شهری دارای فرهنگ و آداب و رسوم خاص خود که ویژگی‌های اقلیمی منطقه بر روی آن بی‌تاثیر نبوده است. دو عامل فرهنگ و شرایط اقلیمی از جمله عواملی هستند که هویت و روح مسکن سنتی دزفول را شکل می‌دهند. مطالعه و تحلیل دقیق در خانه‌های موجود در بافت تاریخی دزفول می‌تواند در دستیابی به نظام موجود در عناصر کالبدی فضاها جهت رسیدن به نظام فضایی و عملکردی مسکن سنتی دزفول که هدف غایی این پژوهش است، به ما یاری رساند.

این مطالعه به روش توصیفی - تحلیلی و با استفاده از مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای انجام گرفته است. پس از بررسی و تحلیل‌های انجام شده بر روی مسکن سنتی دزفول، در این مقاله عناصر کالبدی مسکن در سه بخش ۱- فضاهای اصلی (ورودی، هشتی، حیاط مرکزی، ایوان، اتاق و سرویس‌های بهداشتی و آشپزخانه) ۲- فضاهای الحاقی (بام، شبستان و شوادان) ۳- نظام بازشوها (ابعاد و تناسبات، انواع قرارگیری بازشوها و مصالح) به صورت جزئی از جنبه‌های مختلفی از جمله فرهنگی (سلسله‌مراتب دسترسی، حفظ حریم‌ها و محرمیت‌ها، محدودیت دید و ...)، اقلیمی (جهت استقرار فضاها، مواد و مصالح به کار رفته در عناصر کالبدی فضاها، نورگیری فضاها، استفاده از عناصر کالبدی جهت استفاده یا عدم‌استفاده از تابش خورشید (سایه‌اندازی)، ابعاد و اندازه فضاها متناسب با عناصر سازه‌ای و ...) و عملکردی (نوع فضا، شیوه بهره‌گیری از فضا و میزان وابستگی به فضاهای دیگر) مورد تحلیل و بررسی قرار گرفته است.

نتایج حاصل از تحلیل مسکن سنتی دزفول، بیانگر آن است که اقلیم، فرهنگ و عملکرد فضاهای کالبدی مهمترین عوامل تاثیرگذار بر شکل‌گیری نظام و اصول طراحی در الگوی فضایی مسکن سنتی دزفول است. لذا عوامل نشأت گرفته از این سه عامل شامل جهت استقرار فضاها، استفاده از مزیف، استفاده از ایوان‌های عمیق یا طولی با توجه به عملکرد و جهت قرارگیری، تهویه طبیعی و ... هویت بخش مسکن بومی دزفول است.

واژگان کلیدی: مسکن سنتی، دزفول، فرهنگ، اقلیم، فضاهای کالبدی، عملکرد فضایی.

۱- مقدمه

آنچه فرهنگ و معماری گذشته به صورت یک سنت در خود داشته است امروزه تنها به صورت پیکری بیجان پیش روی ماست، از این رو جوامع امروز، در پی کشف و استفاده از ارزش‌های گذشته، ناگزیر به جستجو و کنکاش در شناخت ارزش‌های ناآشنا و فراموش شده در خود است (پوراحمدی ۱۳۹۱: ۵۶). مقوله مسکن به دلیل دارا بودن ابعاد متنوع، از گستردگی و پیچیدگی خاصی برخوردار است که نمی‌توان برای آن تعریف واحدی ارائه کرد، از این رو نگاه جوامع و فرهنگ‌های مختلف به مسکن متفاوت است (هایدگر ۱۳۸۱: ۶۶). این تنوع دیدگاه و در کنار آن تنوع اقلیمی است که الگوی مسکن را خاص هر منطقه می‌کند. لذا مسکن سنتی دزفول با توجه به دو عامل فرهنگ و اقلیم گرم و نیمه‌مرطوب دارای نظام و اصولی در طراحی است که الگوی خاص خود را دارا می‌باشد.

در حقیقت هدف کلی از این تحقیق دستیابی به نظم و اصول طراحی غالب در مسکن سنتی دزفول است. این هدف کلی از طریق بررسی، تجزیه و تحلیل اجزاء برخی از مسکن بافت تاریخی در دزفول منتج به الگویی کلی از چیدمان فضایی و عملکردی متاثر از عوامل فرهنگی، اقلیمی و عملکرد فضایی شده است.

۲- تحلیل عناصر کالبدی مسکن سنتی دزفول

۲-۱- فضاهای اصلی

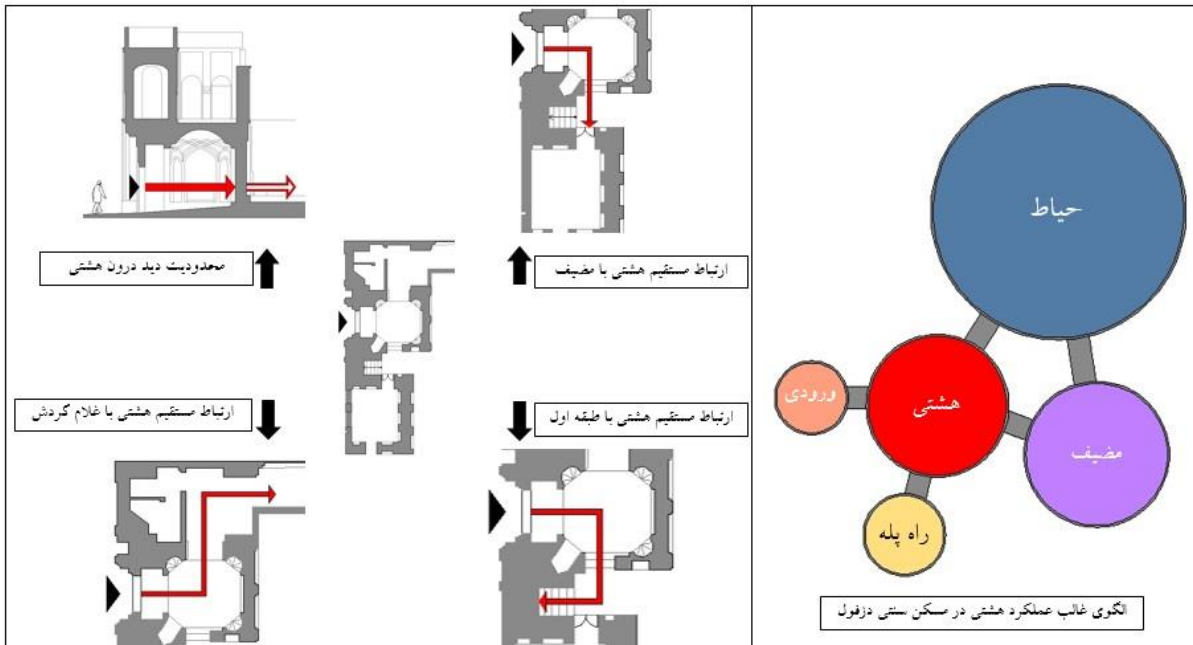
▪ ورودی

ورودی در خانه به عنوان نقطه عطف در تغییر دو عرصه خصوصی و عمومی تعریف می‌شود. بنابر سنن و فرهنگ این منطقه سلسله مراتب در حرکت از عرصه عمومی (کوچه) به عرصه کاملاً خصوصی (درون خانه) توسط یک فضای نیمه عمومی نیمه خصوصی از هم جدا می‌شود. این تغییر عرصه در ورودی و هشتی خانه بوجود آمده است. در این رابطه ورودی خانه‌ها از دو جنبه قابل بررسی است. یکی بررسی نحوه ارتباط ورودی با کوچه است که قبل به آن اشاره شد و دومی بررسی وضعیت دید در ورودی است. محدود کردن دید به منظور رعایت محرمیت در خانه‌های بومی بصورت ایجاد شکستگی (پیچش) در فضای ارتباطی بین ورودی و حیاط و یا به وسیله ایجاد فضای سرپوشیده (دالان) بین آنها انجام شده است.

▪ هشتی

بعد از ورودی هشت یا هشتی یا گرایس قرار دارد. هرچند که در بیشتر مواقع شکل آن هشت ضلعی است اما این به مفهوم هشت (عدد ۸) نیست و هشتی‌هایی به شکل مربع و دیگر شکل‌ها داریم. منظور از هشت چیزی است که از فضاهای داخلی خانه بیرون آمده و تنها جایی است که با بیرون خانه ارتباط دارد (پیرنیا ۱۳۸۷:

۱۶۰. هشتی با تغییر محور به حیاط متصل می‌شود. هشتی به عنوان فضای سرویس دهنده در ارتباط مستقیم با فضای مضیف (تسهیل ارتباط با کوچه)، سرویس بهداشتی، انبار و پله ورودی طبقه دوم ساخته شده است.

شکل (۱) تحلیل عملکرد هشتی در معماری بومی

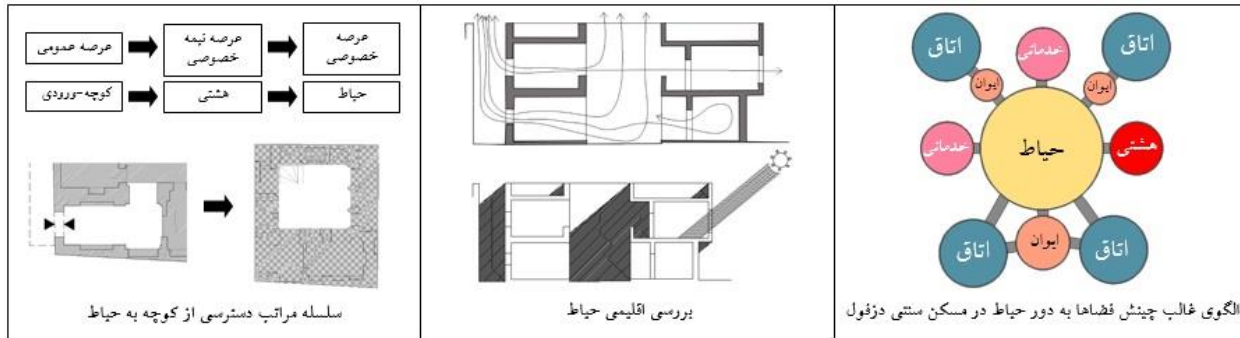
▪ حیاط مرکزی

حیاط مرکزی، نامی است که به طور معمول به انواع متنوعی از حیاط‌هایی گفته می‌شود که در آنها دست کم در یک سمت و دست بالا در چهار سوی آنها فضای ساخته شده وجود دارد و تنها یا مهم‌ترین و اصلی‌ترین فضا برای تأمین نور، تهویه، ارتباط درونی و برخی کارکردهای دیگر برای خانه است. جای گرفتن فضاهای ساخته شده در پیرامون حیاط و به ویژه در حیاط خانه‌های بزرگ و بسته شدن این گونه حیاطها در چهار سمت با اتاق‌ها یا دست کم با دیوار، سبب نام گرفتن آن به حیاط مرکزی شده است. در متون کهن آن را میان سرا خوانده‌اند (سلطانزاده ۱۳۹۰: ۸۲).

اطراف حیاط فضاهای عملکردی مختلف قرار گرفته است. حیاط اغلب به شکل چهار ضلعی (مربع یا مستطیل) ساخته شده و با استفاده از نظم و ریتم خاص تناسبات فضایی بین نماهای چهار طرف حیاط ایجاد شده است. در بعضی موارد با استفاده از تقسیمات نمایی آجری، ستون و در و پنجره‌های چوبی تنوع زیبایی ایجاد می‌گردد. کف حیاط با آجر فرش شده که در روز به علت عدم انعکاس آفتاب و خاصیت جذب حرارت و در عصرها با مختصری آبپاشی به خنک کردن فضا کمک می‌کند.

دیوار اطراف حیاط مرکزی در خانه‌های بومی، به منظور داشتن سایه بیشتر، بلندتر از حد معمول ساخته شده است. نور تمام فضاها معمولا با واسطه ایوان از حیاط تأمین شده است.

حیاط مرکز تنفس خانه محسوب می‌شود. لذا در طبقه اول تنها راه تهویه حیاط است. اما در طبقه دوم ارتباط با کوچه از یک طرف و باز شدن در و پنجره به حیاط از طرف دیگر باعث ایجاد کوران و تهویه مناسب می‌شود.

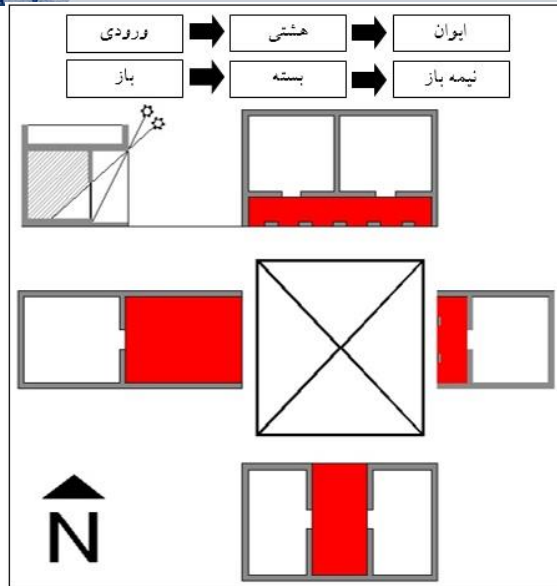
شکل (۲) تحلیل حیاط در معماری بومی

■ ایوان

ایوان به عنوان اصلی ترین فضای ارتباطی و نیمه باز بعد از هشتی و در عرصه خصوصی خانه واقع شده و به دو صورت می‌باشد:

ایوان‌های طولی که رو به نور جنوب و شرق قرار دارند به منظور مقابله با عوامل جوی و ممانعت از ورود آفتاب به درون، در جلو اتاق‌ها و در امتداد طول حیاط ساخته شده و بجز ارتباط دهندگی عملکرد دیگری ندارد. ایوان‌های عمیق که در محورهای رو به شمال و شرق حیاط واقع شده، از نظر عملکردی جهت تجمع افراد خانواده و به عنوان فضای خنک در بعد از ظهرها استفاده می‌شود و اغلب توسط در یا پنجره با فضای مجاور خود ارتباط برقرار می‌کند. عمق ایوان‌ها بستگی به جهت استقرار نسبت به آفتاب دارد و به طریقی ساخته شده که در تابستان مانع نفوذ آفتاب و در زمستان سبب هدایت آفتاب می‌گردد. در بعضی جبهه‌ها عمق ایوان به اندازه عمق اتاق‌ها می‌باشد (ایوان رو به نور غرب جهت مقابله با نفوذ نور مایل غرب). ایوان‌ها با کمی اختلاف ارتفاع از حیاط و اتاق‌های مجاور مشخص می‌شوند و سقف آنها در امتداد سقف اتاق‌های مجاور می‌باشد.

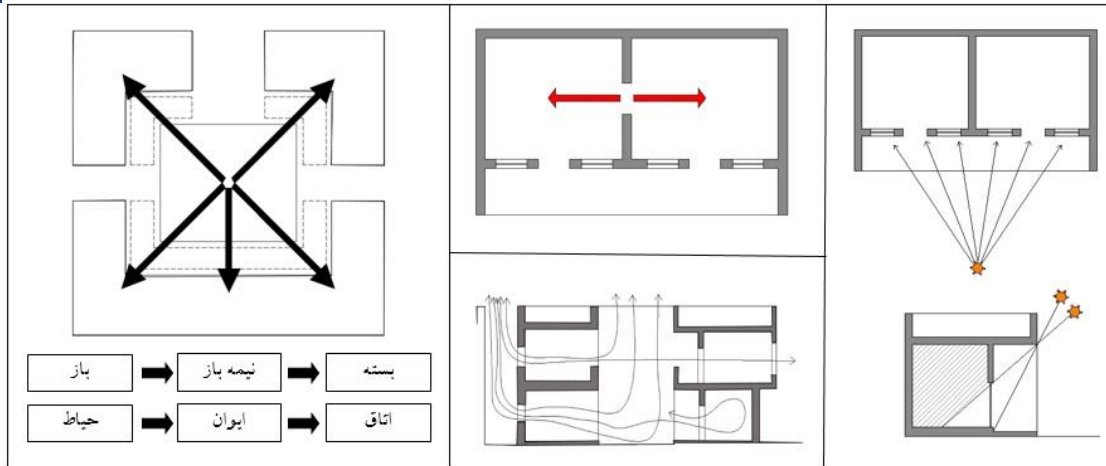

شکل (۳) تحلیل ایوان در معماری بومی

▪ اتاق‌ها

در خانه‌های بومی اتاق به عنوان خصوصی‌ترین فضای خانه و از نظر سلسله مراتب استقرار بعد از ایوان و در ارتباط با حیاط مطرح می‌باشد. اتاق‌ها اطراف حیاط و از طریق ایوان با حیاط ارتباط برقرار می‌کنند. اتاق‌ها براساس عملکرد فیزیکی تقسیم نشده‌اند بلکه چند عملکردی هستند (استفاده‌های متعدد مانند: غذا خوردن، خوابیدن، نشستن و ...). به همین دلیل به وسیله در با یکدیگر ارتباط دارند. این پیوستگی در بعضی موارد آنقدر گسترده است که بدون نیاز به عبور از داخل حیاط می‌توان از یک سمت خانه به سمت مقابل رسید. تهویه اتاق‌ها در طبقه اول تنها از طریق حیاط انجام می‌شود؛ اما در طبقه دوم پنجره‌هایی که به کوچه باز می‌شود باعث نفوذ هوا و ایجاد کوران می‌گردد.

پوشش سقف اتاق‌ها از تیرهای چوبی و حصیر می‌باشد. به دلیل استفاده از پشت بام معمولاً سقف‌ها صاف می‌باشند. دیوارها عموماً باربر (عرض ۵۵-۱۰۰ سانتیمتر) و در قسمت‌هایی از آن پنجره و طاقچه تعبیه شده است. نمای بیرونی اتاق‌ها آجری و نمای درونی گچ می‌باشد. ابعاد اتاق‌ها تابع نوع مصالح سقف است. به علت استفاده از تیر چوبی معمولاً عرض اتاق محدود (۲/۷-۳/۵ متر) و طول اتاق قابل تغییر است و اغلب در امتداد ضلع حیاط قرار دارند.

شکل (۴) تحلیل اتاق در معماری بومی

▪ سرویس‌های بهداشتی و آشپزخانه

سرویس‌های بهداشتی (شامل توالت و حمام) و آشپزخانه در خانه‌های بومی متناسب با فضاهای زندگی ساخته شده و ارتباط مستقیم با حیاط دارند (تهویه). در مسکن بومی آشپزخانه با طاقچه‌های زیاد، در کنج حیاط نزدیک به ایوان عمیق، ساخته شده و فقط به حیاط راه دارد.

۲-۲- فضاهای الحاقی

▪ بام

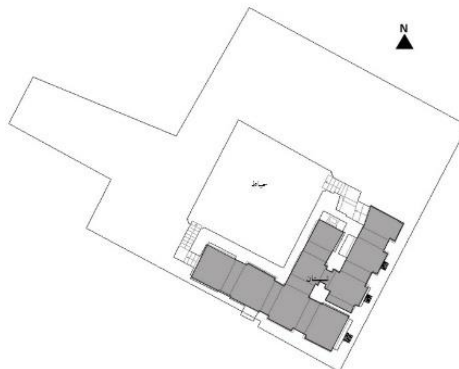
بام‌ها بعلت کمی باران و استفاده جهت خواب مسطح می‌باشند. دست انداز بام به کوچه بلند و مشبک ساخته شده و اغلب ارتفاعی به اندازه طول انسان دارند که به دلایل زیر ساخته شده‌اند:
 ایجاد سایه روی بام (خنک شدن سقف).
 مرتفع شدن ساختمان و در نتیجه ایجاد سایه بیشتر در کوچه، حیاط و بدنه‌های اطراف حیاط.
 جلوگیری از دید کوچه به بام و دو خانه مجاور هم.
 عبور هوا و خنک شدن سطح بام از طریق شبکه‌های دست انداز.

شکل (۵) تحلیل بام در معماری بومی

■ شبستان

در خانه‌های دزفول به زیرزمین، شبستان گفته می‌شود که گاهی تمامی سطح زیر طبقه اول را در بر می‌گیرد. شبستان، حد فاصل بین شوادان و طبقه اول خانه را تشکیل می‌دهد. این فضا معمولاً حدود ۲ متر در زمین فرورفته و با ارتفاع حدود یک متری که از سطح حیاط دارد امکان تعبیه پنجره و تامین نور طبیعی برای این فضا فراهم می‌شود. با توجه به درجه حرارت پایین‌تر شبستان نسبت به طبقات فوقانی از این فضا می‌توان در فصول گرم سال استفاده کرد. سازه این فضا آجری و تزئینات آن بسیار ساده است.

شکل (۶) خانه شاهرکنی، شبستان و موقعیت آن در پلان

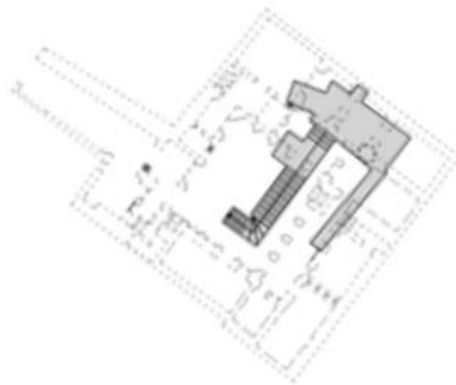
■ شوادان

موقعیت خاص جغرافیایی شهر دزفول، قرارگیری در میان کوه زاگرس، دشت خوزستان و مجاورت با رود دز، سبب شده تا این شهر به لحاظ ویژگی‌های اقلیمی در منطقه‌ای خاص (گرم و نیمه مرطوب) یعنی شرایطی میان شرایط اقلیمی شهرهای کویری و شهرهای حاشیه خلیج فارس قرار گیرند. آنچنانکه با توجه به خصوصیات آب و هوایی این شهر گرما مهم‌ترین و موثرترین عامل در شکل‌گیری فضاهای معماری است.

جدول اقلیمی شهر دزفول نیز به خوبی گویای این حقیقت است که شرایط آسایش تنها در بازه زمانی کوتاهی از سال بر این شهرها حکمفرماست و در سایر ماه‌های سال استفاده از سایه و بهره‌گیری از جریان هوا برای رسیدن به شرایط آسایش محیطی امری ضروری است. علاوه بر عوامل فوق، قرارگیری این شهر بر بستری از

بافت کنگلومرا، و بالا بودن سطح شهر نسبت به رودخانه دز، مهمترین عوامل شکل‌گیری شوادان را تشکیل می‌دهند.

شوادان یک فضای خنک زیرزمینی است که در بناهای سنتی این شهر با توجه به جنس بسیار محکم خاک تنها به کمک حفاری و بدون استفاده از دیوار و سقف در عمق ۵ تا ۱۲ متری از سطح زمین ایجاد می‌گردد به گونه‌ای که با بهره‌گیری از دمای مناسب درون زمین (حدود ۲۵ درجه در دست زمانی که حرارت فضای بیرونی گاه به ۵۴ درجه هم می‌رسد) بهترین پناهگاه برای گذران زندگی روزانه مردم است. البته این دمای خنک در شوادان‌های مختلف بسته به حجم و عمقشان متفاوت بوده و شوادان‌هایی با عمق و حجم بیشتر دمای هوای خنک‌تر و پایدارتر خواهند داشت. بسیاری از شوادان‌ها دارای ارتباط با یکدیگر هستند به گونه‌ای که این مجموعه بخش بزرگی از شهر را به یکدیگر متصل نموده و سبب شکل‌گیری یک زندگی زیرزمینی در دل شهر و در کنار زندگی معمولی مردم می‌شده است. نکته قابل توجه آنکه در نهایت شوادان‌ها از طریق شوادان‌های خانه‌های مجاور رود دز به این رودخانه متصل شده و از هوای مطبوع و خنک آن نیز بهره می‌برده‌اند (زمانی آقایی و بارشادت ۱۳۹۰: ۳).

شکل (۷) خانه شاهرکنی، شوادان و موقعیت آن در پلان

۲-۳- نظام بازشوها

▪ ابعاد و تناسبات

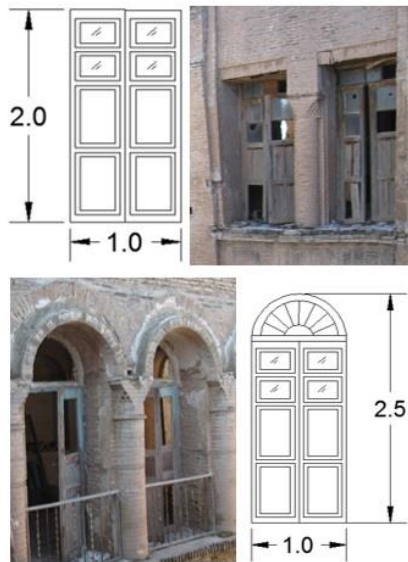
بررسی ابعاد و تناسبات بازشوها در مسکن سنتی دزفول نشان می‌دهد که در درها و پنجره‌ها، تناسبات معمول ۱ به ۲ است. ابعاد در و پنجره در عرض کمتر آن بین ۷۰ سانتیمتر تا یک متر است.

معمول‌ترین تناسبات داخلی در پنجره (نسبت قسمت شیشه خور به قسمت چوبی) به صورت زیر است:

طول شیشه به طول در بدون کتیبه ۱ به ۳

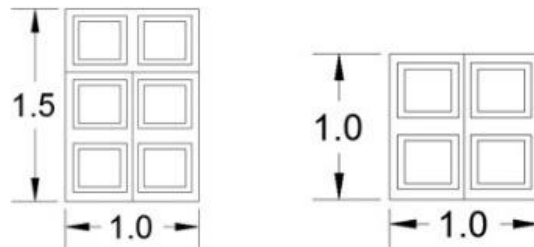
طول شیشه به طول در با کتیبه ۲ به ۵

شکل (۸) نسبت طول شیشه به طول در با کتیبه، خانه نیلساز

در پنجره‌ها، که معمولاً در طبقات دوم به بالا قرار می‌گیرند، تناسب معمولاً ۱ به ۱ و گاهی ۱ به ۱/۵ است. در این حالت، ابعاد پنجره در ضلع کوچک‌تر حدود یک متر است.

شکل (۹) تناسب پنجره

▪ انواع قرارگیری بازشوها

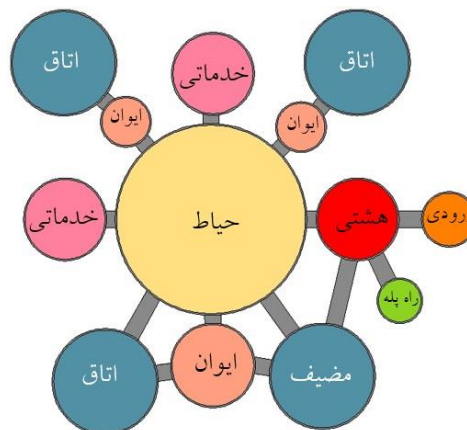
در نما، بازشوها در داخل قسمت‌های پرکننده و بین جرزها قرار می‌گیرند. از آنجا که نظام پرکننده به قسمت‌هایی محصور بین جرزها که ما آن را واحد پایه ای می‌نامیم تقسیم شده است، در هر قسمت (یا واحد پایه) ۱ تا ۳ بازشو قرار می‌گیرد. این تعداد بسته به ابعاد واحد پایه، نیازهای فضای پشت آن، موقعیت قرارگیری جبهه نمای ساختمان و تناسب کلی بنا متغییر است. مثلاً اگر نمای ساختمان متعلق به قسمت تابستان نشین باشد، تعداد بازشوها معمولاً ۲ تا ۳ و سطح شیشه دار کمتری دارد. درحالی‌که ساختمان تنها یک نمای داخلی اصلی دارد، یعنی قسمت تابستان نشین و زمستان نشین یکی است، تعداد بازشوها کم و در مواردی سطح شیشه دار ندارد (اهری و امینی جدید ۱۳۷۱: ۳۴).

▪ مصالح

در مسکن سنتی برای ساختن درها و پنجره‌ها از چوب استفاده شده است. قسمت‌های شیشه‌خور را با چوب به اجزای کوچک‌تری تقسیم می‌کردند تا نور کمتری به داخل ساختمان نفوذ کند.

۳- نتیجه‌گیری

با توجه به تحلیل‌های انجام شده در بخش‌های مختلف مقاله، این نتیجه حاصل می‌شود که نظام و اصول طراحی در مسکن سنتی دزفول متأثر از عوامل فرهنگی و آداب و رسوم خاص ساکنین و آب‌وهوای گرم و نیمه‌مرطوب منطقه و عملکرد فضایی عناصر کالبدی مسکن می‌باشد. این نتیجه گویای آن است که فرهنگ و اقلیم و عملکرد بستر شکل‌گیری کالبد مسکن بومی دزفول می‌باشد. همچنین مسکن سنتی دزفول دارای یک الگوی واحد از نظر نظام قرارگیری فضاهای عملکردی اصلی اطراف حیاط است که باعث هویت‌بخشی به بافت‌های تاریخی می‌گردد.

شکل (۱۰) الگوی عملکردی غالب در مسکن سنتی دزفول

۴- مراجع

- ۱- اهری، زهرا و امینی جدید، شهلا، ۱۳۷۱، "الگوس ساخت مسکن در شهرهای خوزستان"، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- ۲- پوراحمدی، محبوبه، ۱۳۹۱، "بررسی الگوهای پایداری در معماری خانه‌های سنتی مهریز"، نشریه شهر و معماری بومی، شماره ۳، ص ۵۵-۶۴.
- ۳- پیرنیا، محمدکریم، ۱۳۸۷، "آشنایی با معماری اسلامی ایران"، تدوین غلامحسین معماریان، انتشارات سروش دانش.
- ۴- زمانی‌آقایی، لیلا، بارشادت، نگین، ۱۳۹۰، "معماری با نگاهی به زمین (شوادان میراثی کهن در معماری جنوب ایران)"، همایش ملی صنایع فرهنگی و نقش آن در توسعه پایدار.

کنفرانس ملی

چالش‌های معاصر در معماری، منظر و شهرسازی

National Conference on
Contemporary Challenges in Architecture, landscape and Urban Planning

March 3, 2016

تهران - اسفندماه ۱۳۹۴

- ۵- سلطان‌زاده، حسین، ۱۳۹۰، "نقش جغرافیا در شکل‌گیری انواع حیاط در خانه‌های سنتی ایران"، مجله پژوهش‌های جغرافیایی انسانی، ش ۷۵، ص ۶۹-۸۶.
- ۶- هایدگر، مارتین، ۱۳۸۱، "شعر، زبان و اندیشه رهایی: مقاله انسان شاعرانه سکنی می‌گزیند"، ترجمه عباس منوچهری، انتشارات مولی، تهران.